

Babylonin tornia rakennetaan. Kuvassa on kolme pitkälle kehitettyä nostolaitetta. Vintturi, 'oravapyörät' -joista oikeanpuoleisessa on polkeva mies, ja saksi - joka laskee tyhjää vesiämpäriä. Vasemmalla alhaalla laastinkantaja kiipeää filapäisiä tikkaita, tikkaiden alla kulkee mies kottikärryjen kanssa. Muurarit työskentelevät pareittain, toinen muurin sisä-, toinen ulkopuolella. Raamatunkuvitusta 1300-luvun lopulta. Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

Markus Hiekkänen

KIVIKIRKKOJEN RAKENTAMINEN KESKIAJAN SUOMESSA

Tutuimpia kansantarujamme lienee kertomus Killistä, peikosta tai jättiläisestä, joka rakensi Raision kirkon ja jota pappi petkutti. Se on selitystarina mahtaville kivikirkkoille suurine kivineen ja paksuine muureineen, ei niitä ihminen ollut voinut tehdä. Näihin tarinoin ei nykyihminen usko, hymähtääpä luonteesta riippuen ystävällisesti tai pilkallisesti.

Tarinasta on myös modernimpi versio, jonka mukaan maamme keskiaikaiset kivikirkot rakennettiin siten, että rakennuspaikalle kasattiin hiekkakumpu, jonka rinteitä pitkin rakennuskivet vaivalloisesti vedettiin muurin kohdalle missä ne muurattiin paikalleen. Hiekkamäkeä korotettiin sekä rakennuksen sisä- että ulkopuolella seinämuurien noustessa. Kun seinät olivat lopullisessa korkeudessaan ja kattokin tehty, kannettiin hiekka kirkon ulkopuolelta pois. Tämän jälkeen olikin enää tarpeen puhkaista seiiniin ovi- ja ikkuna-aukot, joista kirkon sisällä ollut hiekka valui ulos. Kirkko oli valmis!

Rakennus- tai arkeologisia tutkimuksia kirkoissa tehdessäni olen kuullut tämän tarinan monelta paikkakuntalaiselta pienin vivahduseroin. Usein se esitetään kysyvässä muodossa Helsingin tohtorille, mutta takana on vakaumus siitä, että näin se tapahtui. Kertomusta pidetään uskottavana. Vuosisatamme ihmisen on edelleen vaikea ymmärtää, miten kaukaisten aikojen ihmiset olisivat pystyneet millään järkevällä tavalla rakentamaan valtavia kivirakennuksia. Tähän liittyy myös vuosisatamme kaikenlävistävän kehityksen ruokkima itsetietoisuus ja suoranainen halveksunta 'pimeää keskiaikaa' kohtaan. Mukana on annos tieteellisten populaarijulkaisujen sinänsä asiallisia selityksiä Egyptin pyramidien rakennustekniikasta. Tötuus keskiajan kivirakentamisesta on paljon yksinkertaisempi ja vähemmän romanttinen. Kuvaamalla vielä viime vuosisadan kivirakentamista tavoittaa olennaisen keskiaikaisen kivikirkon rakentamisesta.

Suomen keskiaikaiset kivikirkot

Keskiajalla, 1100-luvun lopulta 1500-luvun puolimainhin Suomi oli osa Ruotsia ja yksi Upsalan arkkihiippakunnan osa, Turun hiippakunta. Länsimaisessa ja pohjoismaisessa mitassa kristinusko ja katolisen kirkon organisaatio tavoittivat maamme varsin myöhään. Tästä kertoo esimerkiksi kirkkopitäjien määrä: 1300-luvun alussa niitä oli enimmillään 30 ja määrä lisääntyi 1500-luvulle mennessä noin 130:een. Kivisiä kirkkorakennuksia¹ valmistui vajaat 90, kun niitä esimerkiksi Tanskaan nousi noin 2700.

1930-luvulla muodostettu malli Suomen kivikirkkojen rakentamisesta esittää ne tehdyiksi useimmiten pitkän ajan kuluessa. Rakentamisen kaava olisi ollut esimerkiksi sellainen, että aluksi olisi ollut puukirkko, jonka viereen 1300-luvun alussa pystytettiin kivinen sakaristo. Myöhemmin puukirkon ympärille muurattiin kivinen, yksinkertainen runkokuone, joka sitten sai olla sellaisenaan 1400-luvun lopulle asti. Tällöin runkokuoneeseen muurattiin tiiliset koristepäädyt ja rakennus holvattiin tiiliholvein. Samalla rakennettiin asehuone ja joskus torni. Kivikirkko olisi siis rakennettu useana osana taloudellisten mahdollisuuksien antaessa myöten. Perusteet mallille saatiin eräästä kiistattomasta havainnosta, jonka 1930-luvun rakennusarkeologinen tutkimus teki. Kirkkojen eri rakennusosat eivät nimittäin useinkaan ole muurausliitoksessa toistensa kanssa. Runkokuoneen muurit oli rakennettu sakariston muureja vasten ja asehuoneen muurit runkokuoneen muureja vasten siten, että väliin muodostui puskusauma eli votsi. Puskusaumojen erottamien rakennusosien välillä katsottiin olevan ajallinen ero. Samalla tavalla tulkittiin päätymuureissa kiviosan vaihtuminen tiileen ja sisäseinissä kiven vaihtuminen holvien tiileen. Eri rakennusosat yhdistettiin sitten mahdollisista satunnaisesti säilyneistä keskiajan kirjallisista lähteistä puristettuihin ajoitustietoihin sopivalla tavalla yhdistelemällä. Näin saatiin pitkiä rakennusaikoja, mutta ei välttämättä kaikille. Tutkijoilla, erityisesti Iikka Kronqvistilla, oli myös etukäteisodotuksia rakentamisen luonteesta eri maakunnissa.

Niinpä satakuntalaisten kirkkojen rakentaminen tulkittiin pitkäaikaiseksi. Sen sijaan Hämeen kirkot katsottiin rakennetun yhdessä rysäyksessä 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa. Erikoista näkemyksessä on, että samat lähtökohdat tuottivat erilaisen tuloksen eri maakunnissa. Esimerkiksi sekä satakuntalainen Ulvilan, että hämäläinen Hollolan kirkko pilkottiin rakennusarkeologisissa tutkimuksissa lähestulkoon samantilaisiin osiin. Silti Ulvilan kirkko katsottiin rakennetun pala palalta vuosina 1300 - 1500, Hollola taas yhdessä jaksossa 1400-luvun lopulla. Syytä avoimelle ristiriidalle ei pohdita ajan kirjallisuudessa, mutta se on ilmeisesti löydettävissä aikakauden historian tutkimuksen yleisvir-

tauksesta. Jalmari Jaakkola oli kirjoituksissaan nostanut voimakkaasti esiin Satakunnan maamme historiallisten maakuntien joukosta korostaen sen erityisasemaa sekä kristinuskon leviämisprosessissa että maallisen vallan laajentumisessa. Häme puolestaan joutui taka-alalle: se ei raja- ja erämaa-alueena voinut olla kulttuurin kanta- ja samalla tavalla kuin Satakunta. Tätä suhtautumise- roa sovellettiin keskiajan kirkkoihin. Satakunnassa oli mahdollisuudet kirkkojen, tai ainakin niiden al- kuosien, rakentamiselle samaan aikaan kuin Varsinais- Suomessa, eli vuoden 1300 paikkeilla. Hämeessä tällai- nen ei kerta kaikkiaan saanut olla mahdollista.

Pohjimmiltaan syitä saatuihin tuloksiin on kaksi. Ensiksi puskusaumojen erottamia rakennusosia ei tut- kittu esimerkiksi tarkastelemalla rakennuspiirteitä ja rakennustekniikkaa. Ovatko ne samanlaiset vai erilaiset rakennusosien välillä? Toiseksi Suomen keskiaikaisia kirkkorakennuksia ei analysoitu systemaattisesti otta- malla aineistoksi kaikki kirkkorakennukset rakennus- osineen. Yhdessä epäluotettavien ajoitusmenetelmien kanssa nämä syyt johtivat vinoutuneeseen ja virheelli- seen käsitykseen keskiaikaisten kirkkojen rakentamisesta ja rakennusajasta.

Vuonna 1994 valmistuneessa väitöskirjassani² tut- kin, onko rakennuspiirteiden systemaattisella analysoi- misella ja luokittelulla mahdollista tavoittaa niiden tun- temattomat keskiaikaiset suunnittelijat, rakennusmestari- rit. Keinona oli kaikkien kirkkorakennusten systemaati- nen tarkastelu poimimalla kustakin rakennusosasta useita piirteitä, jotka mitattiin ja kuvailtiin samalla ta- valla.

Tavoite saavutettiin, mutta samalla kaatui kaksi ai- kaisempaa käsitystä kirkkorakennuksen historiasta. Osoittautui, että kirkot on pääosin rakennettu yhtenäi- sen suunnitelman mukaisesti yhdessä, lyhyessä jaksos- sa. Lyhimmillään rakennusprosessi on kestänyt vuoden tai pari, pisimmillään muutaman kymmenen vuotta. Tämä kävi ilmi vertaamalla eri rakennusosien piirteitä keskenään. Ne osoittivat kerta kerran jälkeen sekä ulko- asultaan että rakennustekniikaltaan saman 'käsialan', mikä olisi ollut mahdotonta, jos rakentaminen olisi tapahtunut pitkän ajan kuluessa. Jos muuraussaumojen perusteella ensimmäisenä rakennetussa sakaristossa oli

tietynlainen oven- ja ikkunan kaari, vastasi sitä aivan samanlainen seuraavaksi rakennetussa runkokuonees- sa ja viimeisenä rakennetussa asehuoneessa. Seinä- muurien alaosien komerokombinaatioita vastasi aina samanlainen tiilikoristelu päätyseinien yläosassa. Toi- seksi aikaisemmin käytetyt rakennusten ajoitusmenetel- mät osoittautuivat pääosin perusteettomiksi. Suurin osa kirjoitetuista lähteistä jouduttiin hylkäämään, koska niiden lyhyistä ja täsmentämättömistä maininnoista ei voi tietää, tarkoittavatko ne kivistä vai puista kirkkoa, tai sellaisen osaa. Samoin kirkkojen irtaimiston ja arkeolo- gisten löytöjen käyttö osoittautuivat käyttökelttomik- si. On mahdotonta yhdistää esimerkiksi puueveistosta luotettavalla tavalla johonkin tiettyyn kirkkorakennuk- seen. Se voi olla peräisin aikaisemmasta, puisesta raken- nuksesta, tai se on hankittu vasta kirkon oltua jo pi- tempään käytössä. Samoin esimerkiksi kirkkokaivauk- sissa löytyneet rahat ovat ajoitusmenetelmänä epäluotet- tavavia, sillä niistä ei käy ilmi minkälaisen kirkkoraken- nuksen alle ne aikanaan ovat joutuneet.

Luotettavat keinot kivisten kirkkorakennusten ajoit- tamiseksi löytyivät seinä- ja holvimaalausten teksteistä ja vaakunakombinaatioista ottamalla huomioon, että rakentamisen ja maalausten välillä on saattanut kulua aikaa. Samoin eräät tiukan lähdekritiikin läpäisseet kir- jalliset lähteet antavat kiinnekohtia. Luonnontieteellisen ajoitusmenetelmien joukosta ehdottomasti tarkin ja luotettavin on dendrokronologinen eli puulustomenetel- mä, jonka avulla rakennukseen käytetyn puun kaatoai- ka voidaan selvittää jopa puolen vuoden tarkkuudella. Lähdekritiikin läpäissyt puunäyteaineisto antaa usein mahdollisuuden supistaa kirkon rakennusaika kymmen- nen vuoden haarukkaan kuten Isonkyrön kirkossa. Edellä kuvatus systemaattisen tutkimuksen, analyysin ja luokittelun perusteella osoittautui, ettei se missään tapa- uksessa voi olla 1300-luvun alusta kuten paikallinen käsitys väittää tai 1300-luvun lopulta mihin tulokseen aikaisempi tutkimus on tullut. Kaikki todisteet viittasi- vat sen rakennetun joskus vuosien 1500 ja 1550 välissä. Joensuun yliopiston Dendrokronologian laboratoriossa tehtiin analyysi sakariston alkuperäisistä jalasorsista.³ Kaikki hirret antoivat yhtenäisen tuloksen, ne oli kaa- dettu talvikaudella 1513 - 14. Tulos puristi kirkon

ajoituksen 1510-luvulle.

Puulustomenetelmä on lähdekriittisesti käytettynä erinomainen luonnontieteellinen apuväline kirkkojen ja muidenkin rakennusten ajoitukseen. Muista luonnontieteellisistä luotettavista menetelmistä lähdekriittisesti käytettyinä voi mainita orgaanisen aineen radiohiiliajoituksen ja tiilen termoluminesenssijoiituksen. Niiden käyttökelpoisuutta rajoittaa kuitenkin ajoitustuloksen väljyys, sillä näytteissä on aina tietty epävarmuusmarginaali. Kun ajoitusnäyte antaa esimerkiksi tuloksen 1500 +/-50 vuotta, voi ajoitettava näyte olla miltä tahansa ajalta vuosien 1450 ja 1550 välissä. Tällaisen tuloksen saamiseksi riittää rakennusanalyysikin. Mainitut menetelmät ovat kuitenkin perustaltaan luotettavia. Epäluotettavaksi sen sijaan ainakin toistaiseksi on osoittautunut kalkkilaastin radiohiiliajoitusmenetelmä. Ahvenanmaan kirkkojen viimeaikaiset tutkimukset ovat osoittaneet tämän kiistattomasti.⁴

Luotettavista ajoituskeinoista saadaan tarvittavat

kiinnekohdat, joilla tietyt avainkirkot voidaan ajoittaa. Koska nämä puolestaan on rakennusanalyysilla osoitettu tiettyjen mestareiden tai rakennusperinteiden piiriin kuuluviksi ja koska sama rakennusmestari on yleensä suunnitellut ja rakentanut useita kirkkoja, on mahdollista siirtää luotettavasti ajoitettujen kirkkojen ajoitus myös näihin kirkkoihin. Esimerkkinä voidaan esittää Itä-Uudenmaan kirkot.

Systemaattisen tarkastelun perusteella Itä-Uudenmaan kirkot Helsingin pitäjä, Pernaja, Porvoo, Pyhtää ja Sipoo, sekä Etelä-Karjalan puolelta Vehkalahti (nykyisin Hamina), ovat saman rakennusmestarin tekemiä. Työ on suoritettu yhdessä vaiheessa perustuksista holveihin ja päätyjen huippuihin asti. Arvioin niiden tulleen rakennetuiksi 1400-luvun puolimaissa. Koska Sipoon kirkossa ovat alkuperäiset kattotuolit ja monet muutkin puuosat säilyneet voitiin niistä ottaa dendrokronologiset näytteet. Ne osoittivat kirkon tulleen rakennetuksi 1450-luvun alussa niin, että alkuperäistä holvaussuunnitel-

Keskiaikaisten kivikirkkojemme rakenteen suuremmuus ja hallitsevuus maisemassa kiinnitti niin kansan kuin 1800-luvun lopun tutkijoidenkin mieltä. Taivassalon kirkko Albert Edelfeltin laveerauksena Suomen Muinaismuistoyhdistyksen I retkikunnan matkalta vuonna 1871. Myös Taivassalosta tunnetaan tarina kirkonrakentajapeikosta. Museovirasto.

maa muutettiin ilmeisesti lisätilan voittamiseksi. Tämän jälkeen oli erinäisten rakennuspiirteiden ja kokemuksen antaman tuntuman varassa mahdollista esittää kirkkojen rakennusjärjestys. Tulin siihen tulokseen, että ensin rakennettiin Pernajan kirkko ehkä 1440-luvulla, sitten Porvoo ja Sipoo 1450-luvun alussa. Viimeisinä tehtiin Pyhtää ja Helsingin pitäjää, jotka olivat valmiit viimeistään 1460-luvulla. Ajoitussarja sai pikaisen vahvistuksen, sillä Pernajan ja Pyhtään kirkkoista oli tietämättäni tehty dendrokronologiset ajoitusanalyysit, jotka osoittivat Pernajan kattotuolien valmistuneen vuoden 1440 paikkeilla ja Pyhtään puolestaan 1460-luvun alussa.⁵

Näin yhden kirkon täsmäajointus voi antaa ajoituksen myös muille kirkkoille, jotka rakennusanalyysin perusteella ovat saman rakennusmestarin suunnittelemaa ja rakentamia. Ehdoton edellytys on kuitenkin, että tutkimus on ottanut kohteekseen kaikki kirkot ja että kaikkia kirkkoja käsitellään tasavertaisesti poimimalla niiden tiedot yhtäläisin menetelmin. Ajoitusta voi laajentaa edelleen vertaamalla erilaisia rakennuspiirteitä muidenkin rakennusmestareiden tekemiin kirkkoihin. Itä-Uudenmaan kirkkojen erikoista ullakonportaiden rakenteellista järjestelmää käytti myös eräs Länsi-Uudella maalla toiminut rakennusmestari, joka suunnitteli ja rakensi Karjaan, Pohjan ja Siuntion kirkot. Hän teki elämäntyönsä kuitenkin hiukan myöhemmin kuin Itä-Uudenmaan mestari. Tämän osoittaa muunmuassa Karjaan kirkon holviin märkään laastiin maalattu rakennusaikaa osoittava vuosiluku 1470. Samaa porraskorppoa hiukan eri paikassa runkokuonetta noudatti myös Korppoon ja Nauvon kirkot rakentanut mestari.

Kirkkojen ajoitus

Turun keskiaikaisen hiippakunnan kivikirkot rakennettiin kolmena ryhmänä tai sukupolvena, joilla on tietynlainen maantieteellinen levintä. 1200-luvun lopulta 1400-luvun alkupuolelle muurattiin eräät Ahvenanmaan kirkot ja vuosien 1440 ja 1490 välillä Varsinais-Suomen ja Uudenmaan kirkot. Satakunnan, Hämeen, Pohjanmaan, Savon ja Etelä-Karjalan kirkot rakennet-

tiin 1480-luvulta 1550-luvulle. Poikkeuksia kuitenkin on alueellisesti puoleen ja toiseen.

Ensimmäisen sukupolven kirkot Ahvenanmaalla käsittävät Eckerön, Föglön, Hammarlandin, Jomalan, Lemlandin, Saltvikin ja Sundin kirkot sekä mahdollisesti Kökarin kirkon. Varhaisin näistä on selvästikin Jomala, jota voi pitää Suomen vanhimpana 'kokonaisena' kivikirkkona.⁶ Se rakennettiin vuosien 1260 ja 1290 välissä. Seuraavaksi muurattiin Lemlandin kirkko ehkä vielä 1200-luvun viimeisellä vuosikymmenellä. Muut ovat 1300-luvulta, Eckerö ehkä vasta 1400-luvun alkupuolelta. Föglön ja Hammarlandin sekä mahdollisesti Kökarin fransiskaanikonventin kirkkoon rakennettiin 1400-luvulla kapea romaani-tyyppinen kuori.

Toisen sukupolven kirkot levittäytyvät lounais- ja etelärannikoille. Edellä mainitut Itä- ja Länsi-Uudenmaan kirkot sekä lounaisaariiston Korppoo ja Nauvo ajoittuvat 1400-luvun puoleenväliin. Espoon kirkko on 1480-luvulta, kun taas Kirkkonummen ja Inkoon kirkot on rakennettu varhaisimmilta osiltaan ennen 1400-luvun puoliväliä. Varsinais-Suomessa ovat Mynämäen, Nousiaisten, Taivassalon ja Vehmaan kirkot 1400-luvun puolivälistä, noin 20 vuoden marginaalilla kumpaankin suuntaan. Nousiaisten kivikirkko ja siellä oleva Pyhän Henrikin sarkofagi lienevät yhtenäisen taiteellisen suunnittelun tulosta, jossa piispa Maunu II Tavastin osuus on ollut suuri. Samaan aikaan tai hiukan myöhemmin rakennettiin Halikko, Kaarina, Kalanti, Laitila, Lemu, Maaria ja Parainen. Varsinais-Suomen eteläosassa muodostavat Kemiön, Perniön ja Sauvon kirkot sekä Uudenmaan puolella oleva Tenholan kirkko näyttävän ryhmän, jossa ei ole säästetty varoja. Ryhmän kirkot suunnitteli mestari, joka teki työnsä vuoden 1470 molemmiin puoliin.

Turun tuomiokirkko eroaa hiippakunnan pääkirkkona kaikista muista ja kuten muissakin hiippakunnissa se oli alituisten muutosten ja lisäysten kohde 1200-luvun lopulta keskiajan lopulle. Marian Koroisten rakennusjäännöstä on pidetty paikalle Nousiaisista siirretyn piispanistuimen 1200-luvun jälkipuoliskon kuorirakennuksena, johon tarkoitettun runkokuoneen rakentaminen jäi tekemättä piispanistuimen siirryttyä Turkuun. Ajatus on edelleen varteenotettava, mutta huomiota on

kiinnitettävä eräisiin vaikeasti kuorirakennukseen liitettäviin piirteisiin, kuten triumfikaariseinän puuttumiseen. Onkin mahdollista, että rakennus on keskiajan jälkipuoliskolla rakennettu muistokappeli Koroisten vaiheen piispanhautojen päällä. Se voi olla rinnakkaisilmio Nousiaisten kirkolle, joka tehtiin hiippakunnan ensimmäisen piispan haudalle.

Muutama toisen sukupolven kirkko rakennettiin Varsinais-Suomen ja Uudenmaan ulkopuolellekin. Tunnetuin on hämäläinen Hattulan kirkko, joka rakennettiin vuosien 1440 ja 1480 välillä. Finströmin vaikeasti ymmärrettävä kirkko Ahvenanmaalla puolestaan osoittautui rakennetuksi vuoden 1440 jälkeen niin, että sen komea tornikin oli valmis jo 1460-luvulla. Vehkalahden kirkon kuuluminen samaan ryhmään kuin Itä-Uudenmaan kirkot mainittiin jo edellä.

Kaikki Hämeen kirkot kuuluvat Hattulaa lukuunottamatta kolmannen sukupolven kirkkoihin ja ne on rakennettu aivan 1400-luvun lopulta 1550-luvulle. Ne ovat Hauho, Hollola, Hämeenkoski, Janakkala, Lammi, Pälkäne, Renko, Sysmä, Sääksmäki, Tammela, Tuulos ja Vanaja. Sama koskee Satakunnan kirkkoja, joista Ulvila⁷ saattaa olla 1400-luvun lopulta, mutta Huittinen, Karkku, Lempäälä, Messukylä, Rauman fransiskaanikonventti, Rauman kaupunginkirkko ja Tyrvää ovat nuorempia. Pohjanmaan kirkot Ala-Tornio, Isokyrö, Kaarlela, Keminmaa, Mustasaari, Närpiö ja Pedersöre ovat 1500-luvulta. Tarkimmin ajoitettuja ovat Isokyrö 1510-luvulta ja Närpiön kirkko 1550-luvulta. Närpiö on viimeinen vielä keskiajalla rakennettu kirkko, sen vihki itse reformaattori piispa Mikael Agricola elokuussa 1555. Seurakuntajärjestelmään kuulumattomista kappeleista Nokian kartanon kappeli tehtiin 1500-luvun alkupuolella. Kangasalan sakaristona pidetty rakennusjäännös osoittautui tutkimuksessa kappelirakennukseksi, joka todennäköisesti tehtiin Kaarina Maununtyttären ollessa Liuksialan herratar 1570-luvulta vuoteen 1612. Se on siis vasta uudelta ajalta. Naantalin birgittalaisluostarin kirkko lienee vuoden 1500 tienoilta, kun taas Turun Pyhän Olavin dominikaanikonventin kirkkoa ei ainakaan toistaiseksi ole edes löydetty. Luultavasti se rakennettiin kivistä 1400-luvulla. Joissakin julkaisuissa näkee silloin tällöin mainittavan Pyhän Annan naisluostari Turussa.

Tällaista luostaria ei koskaan ole ollut, vaan käsitys perustuu keskiajan kirjallisten lähteiden toivorikkaaseen tulkintaan.

Etelä-Karjalassa kolmannen sukupolven kivikirkko ja nousi vain Viipurin kaupunkiin, missä kaupunginkirkko (myöhempi tuomiokirkko) sekä dominikaani- ja fransiskaanikonventin kirkot muurattiin 1400-luvun lopulla. Kolmannen sukupolven kirkkotopografian erikoisuus on, että niitä rakennettiin laajasti keskusaluiden ulkopuolelle. Ahvenanmaalla rakennettiin Getan, Kumlingen ja Vårdön kirkot sekä Lemböten ja Signildskärin kappelit. Varsinais-Suomi sai Liedon, Maskun, Pertelin, Raison, Ruskon ja Rymättylän kirkot sekä Salon Pyhän Annan kappelikirkon. Uudellemaalle nousivat puolestaan Lohjan ja Vihdin kirkot ja Inkoon kirkko sai nuorimman asunsa.

Kolmannen sukupolven kirkot jäivät lähes poikkeuksetta kesken huolimatta yhtenäisestä suunnittelusta. Tunnetuin esimerkki on sakaristot, joiden yhteyteen ei koskaan rakennettu kivistä runkokuonetta. Tällaisia ovat Akaan, Kalvolan, Kiskon, Kokemäen, Loimaan, Marttilan, Mikkelin, Padasjoen, Piikkiön, Someron, Tyrvännön, Urjalan, Vesilahden, Virolahden ja Vöyrin sakaristot. Lähes yhtä näkyviä keskenjäämisen merkkejä osoittavat kirkot, joissa joko sakaristoon, runkokuoneeseen, asehuoneeseen tai torniin ei tehty suunnitelmaan kuuluneita tiiliholveja, vaan niihin jäi puulaipio. Näitä ovat ainakin Alatornion, Hauhon, Huittisten, Isonkyrön, Janakkalan, Kaarlelan, Karkun, Keminmaan, Lammin, Lempäälän, Liedon, Maskun, Messukylän, Mustasaaren, Pälkäneen, Raison, Sysmän, Sääksmäen, Tammelan, Tuuloksen, Tyrvään, Vanajan ja Vihdin kirkot sekä Rauman ja Ulvilan kaupunginkirkot ja Lemböten kappeli. Rakennustyön keskeneräisyys näkyy myös siinä, ettei kirkon eteläoven eteen kaikissa kolmannen sukupolven kirkkoissa muurattu kivistä asehuonetta eli eteistä. Sen rakentaminen oli 1400-luvulta lähtien normi niin Turun hiippakunnassa kuten muuallakin. Asehuoneettomat kirkot ovat osaksi samoja kuin holvaamattomat.⁸

Rakennustyön keskenjäämisellä oli luonnollinen syynsä, nimittäin 1500-luvun alkukymmenten poliittisten levottomuuksien ja 1520-luvulta lähtien kruunun aiheuttama yhä paheneva talouskriisi seurakunnissa.

Varojen puute johti todellisiin rakennuskatkoihin, mutta monessa seurakunnassa jäätiiin varmasti odottamaan parempaa aikaa, jota ei koskaan tullut.

Kirkkorakennusten rakentaminen ja hallinto

Sadan vuoden aikana 1400-luvun puolimaista eteenpäin Suomi koki ennennäkemättömän intensiivisen kirkkojen rakentamiskauden, jota olemassa olleisiin resursseihin nähden tuskin jälkeensä on ylitetty. Tämä ei ole poikkeuksellista muissakaan maissa - vain rakentamisaikakaudet vaihtelevat. Esimerkiksi Tanskassa⁹ rakennettiin noin sadan vuoden aikana, vuosina 1150 - 1250 peräti 2400 kivikirkkoa eli lähes 90 % maan kaikista keskiaikaisista kirkoista. Samanlainen kuva syntyy tarkasteltaessa keskiaikaisen Ruotsin eteläisempiä maakuntia Itä- ja Länsi-Göötanmaata, kun taas pohjoiseen tultaessa rakentamisaallot muuttuvat myöhäisemmiksi.

Rakentamisen hallinnollista prosessia voi tarkastella joko hiippakunnallisesta tai seurakunnallisesta näkökulmasta. Hiippakunnallisessa näkökulmassa voimme kysyä, millä tavoin kivikirkkorakentaminen yleensä alkoi manner-Suomessa.¹⁰ Kysymyksen tulevat tällöin toisen sukupolven kirkot.

Kirkkojen ajoituksia tarkasteltaessa kävi jo ilmi kuinka yhtäkkisesti ja samanaikaisesti rakentaminen alkaa Varsinais-Suomessa ja Uudellamaalla. Ratkaiseva vuosikymmen on 1440-luku, jolloin useat rakennusmestarit aloittavat toimintansa. Itä-Uudellamaalla suunnittelee rakennusmestari, jota voimme kutsua vaikkapa Pernajan mestariksi, vuosien 1440 ja 1460 välissä kuusi komeaa kirkkorakennusta. Hän johti niiden rakentamisen ja viimeistelyn aina holvimaalauksia myöten. Varsinais-Suomessa on samaan aikaan työssä Korppoon mestari, joka saariston kahden kirkon lisäksi suunnittelee ehkä myös Finströmin kirkon Ahvenanmaalla 1440 - 1460. Varsinais-Suomen mantereella nousee samaan aikaan useita piirteiltään erikoisia kirkkoja. Hiukan myöhemmin vaikuttavat muiden muassa Sauvon ja

Karjaan mestarit.

Tällaisille äkillisille, voimakkaile ja laaja-alaisille purkauksille on vaikea uskoa syyksi seurakunnallisella tasolla kehittyneitä aktiviteetteja. Rakentamisbuumille on oltava laajempi tausta. Se on löydettävissä hiippakunnan korkeimmasta johdosta, jolloin katse kohdistuu piispa Maunu II Tavastiin, jonka virkakaudella rakentamisaalto nousi. Hänen kiinnostuksensa rakentamiseen on tunnettu muunmuassa tuomiokirkosta, jossa hän oli aloitteentekijänä suuren seitsemänsivuisen kuorirakennuksen¹¹ sekä uuden sakariston ja oman kappelinsa rakentamiselle. Samoin tiedetään hänen kiinnostuksensa Naantalın birgittalaisluostarin kirkon rakentamiseen. Täällä hän kustansi kuorin rakentamisen.

Todennäköisesti piispa ja tuomiokapituli tekivät joskus 1430-luvulla päätöksen siirtyä puukirkkorakennuksista kivikirkkorakennuksiin hiippakunnan arvon nostamiseksi. Piispa oli tuolloin ollut virassaan jo pitkään¹² ja tunsu jatkuvien ja säännöllisten tarkastusmatkojensa nojalla perusteellisesti maan taloudellisen ja henkisen tilan. Hän on alustanut asiaa todennäköisesti sekä seurakunnissa että Turussa joka tai joka toinen syyskuu pidetyissä pappeinkokouksissa. Todettuaan joskus vuosikymmenen lopulla tilanteen kypsäksi, tuomiokapituli ja piispa ovat ryhtyneet toimiin. Pääongelmaksi on muodostunut pätevien rakentajien ja suunnittelijoiden hankkiminen. Maaseurakunnissa on epäilemättä ollut päteviä kirkonrakentajia kuten myöhemminkin. He hallitsivat kuitenkin vain puunkäsittelyn, eivät muurausta. Jonkin verran erikoistuneita muurareita on täytynyt olla linnojen palveluksessa. Selvästi myös maallisia rakennuksia, varsinkin rakennusten alimpia kerroksia on murattu lounais-Suomen rälsstitiloille ja Turun porvareille. Hiippakunnan johtotelimet eivät todennäköisesti kuitenkaan kääntyneet heidän puoleensa. Arvattavasti he kirjoittivat kollegoilleen Pohjois-Saksaan ja Baltiaan, ehkä myös Ruotsin muihin hiippakuntiin pyytään lähettämään päteviä suunnittelijoita neuvotteluihin. Todennäköisesti heidän matkansa ja oleskelunsa aiheuttamat kustannukset korvattiin.

Emme tiedä, montako mestaria Turkuun saapui - ehkä viidestä seitsemään. Turussa käydyissä keskusteluissa heille on todennäköisesti luonnosteltu kirkkoraken-

Kirkkojen seinä- ja holvimaalauksen on useimmiten voitu teknisissä tutkimuksissa osoittaa tehdyn välittömästi kirkon valmistuttua. Tämä käy ilmi myös maalausten teksteistä. Sauvon kirkon kuoriseinässä on kuori-ikkunan molemmin puolin goottilainen minuskellikirjoitus, jossa kerrotaan kirkon valmistuneen ja varustetun maalauksilla vuonna 1470. Markus Hiekkänen 1991.

nusohjelma toteutettavaksi ensimmäiseksi Uudellemaalla ja Varsinais-Suomessa. Samalla on sovittu pääpiirteiset normit kirkkorakennusten ulkonäölle ja tilaohjelmalle. Syntyi Turun hiippakunnan kirkkorakennus-

malli, joka poikkeaa kaikkien muiden alueiden vastavista. Tämä on syy siihen, etteivät rakennustekijät ole parhaista yrityksistä huolimatta onnistuneet löytämään Suomen keskiaikaisille kirkkoille uskottavia ulkomaisia

vastineita. Niitä ei kerta kaikkiaan ole, koska malli luotiin täällä.

Varsinaisen asian läpiajon seurakunnissa ovat saaneet harteilleen todennäköisesti maarovastit. Heidän asemansa väliportaan kirkkohallinnon edustajina piispan ja tuomiokapitulin sekä seurakunnallisen tason välissä teki heidät ihanteellisiksi tehtävään. Tuomiorovastit mursivat seurakuntien luontaisen - erityisesti maksu-miehiksi joutuvien talonpoikien - muutosvastarinnan. Heidän tuli myös organisoida työ alueellaan. Edellisestä emme tiedä muuta kuin sen, että tuloksista päätellen vakuuttaminen onnistui. Organisoinnista näemme ainakin, että työ tehtiin suunnitelmallisesti. Hyvänä esimerkkinä ovat Itä-Uudenmaan kirkot. Niiden ulkonäön ja rakenteen samankaltaisuus osoittaa kiistattomasti, että ne ovat saman suunnittelijan käsialaa. Niiden asusta voi kuitenkin lukea muutakin. Todennäköisesti kyseinen Pernajan mestari laati hiippakunnan johdon kanssa käytyjen neuvottelujen tulosten mukaisesti yhden ainoat kirkonpiirustukset. Niiden laatimisessa hän otti tietysti mahdollisuuksien mukaan huomioon myös Porvoon maarovastin ja seurakuntien kirkkoherrojen kommentit ja toivomukset. Näitä samoja piirustuksia käytettiin sitten kunkin seurakunnan kirkkoa rakennettaessa. Kirkkorakennusten väliset erot syntyivät seurakuntien erilaisista toiveista ja vaatimuksista. Seurakunnan väestömäärä määritteli kirkon koon ja taloudellinen tila tiilikoristelun luonteen. Samanlainen tapahtumasarja voidaan luonnostella muiden etelä- ja lounaisrannikon kirkkoille toisen sukupolven kirkkojen aikana.

Entä kolmas sukupolvi? Niiden joukossa on huomattavasti enemmän hajontaa ja yksilöllisiä ratkaisuja, toisen sukupolven 'akateemisuus' on hävinnyt. Syitä tähän löytyy oppipoika- ja kisällijärjestelmästä sekä siitä, että mestareilla oli alaisinaan yhtiökumppaneita [sociis]. Kun toisen sukupolven mestarit tekivät elämäntyönsä 1440-luvulta 1480-luvulle, niin tänä aikana he ovat väistämättä kasvattaneet ja kouluttaneet hyttinsä oppipojista päteviä mestareita. Osa oppipojista ja kisälleleistä on todennäköisesti tullut jo mestariensa mukana Saksasta, Baltiasta tai Ruotsista, mutta todennäköisesti myös kotimaisia nuoria on pian otettu oppiin. Kun ulkomailta tulleet mestarit väistyivät ja syntyivät ajallaan

parempaan elämään, heidän työtään jatkoi joukko heidän kouluttamiaan uusia mestareita. He suunnittelivat ja rakensivat kolmannen sukupolven kirkot, mutta eivät samanlaisen kokonaissuunnitelman puitteissa kuin edellisen sukupolven aikana. Kivikirkkorakentaminen oli lähtenyt käyntiin ja se oli seurakuntatasolla muodostunut normatiiviseksi, eräällä tavalla myös itsekorostuksen kohteeksi. Tätä kokonaiskuvan puutetta ja epäjärjestystä piispa Konrad Bitz tarkoittaa todennäköisesti jo vuoden 1480 tienoilta olevassa säädöksessään, jonka mukaan kirkkoherrat eivät saaneet ilman piispan lupaa ottaa kirkkorakennusta varten muurareita, lasinleikkajia, maalareita, puuseppiä tai muita ammattimiehiä.¹³ Tilanne ei ollut täysin hallinnassa.

Seurakunnallinen kirkkorakennusprosessi

Riippumatta yllä kuvatusta taustasta, joka vaikutti voimakkaasti kirkkorakennuspolitiikkaan ja kirkkojen fyysisen ulkonäköön, oli seurakunnan oma toiminta kirkkorakennustyöstä päätettäessä ensisijaista. Lopulliset päätökset tehtiin seurakunnissa ja päätösten lähtökohdana oli varallisuus. Myöhempien vuosisatojen niukuus peittää taakseen sen, että katolisella ajalla Suomen seurakunnat kukoistivat taloudellisesti. Osasyynä tähän olivat lahjoitukset, joita annettiin runsaasti esimerkiksi testamentteilla. Pääsyy oli kuitenkin jatkuva rahantulo, joka muodostui vuotuisista kymmenysten osista seurakunnan rakennusrahastoon eli fabricaan. Yhä suurempi summa varoja kertyi jatkuvasti ja säännöllisesti joko entisen kirkon korjaamiseen ja koristeluun, tai uuden kirkon rakentamiseen. Hyvin tärkeäksi muodostui psykologinen tekijä, joka aiheutui pysyvyydestä, tiedosta siitä, että rahantulo jatkuu samalla tavalla vuodesta toiseen vaikka fabrica jonkin suuren ponnistuksen takia tyhjenisikin. Se tarkoitti myös, että seurakunnilla oli vakuuksia lainanotolle. Asia ei kirkkorakentamista käsiteltäessä ole saanut riittävää huomiota.

Kun seurakunnassa tehtiin päätös siirtymisestä puukirkosta kivikirkkoon, tapahtui se tiettyjä muotoja noudattaen. Sopimus tehtiin kokouksessa, jota johti kirk-

koherra ja johon hänen lisäksi osallistuivat seurakunnan vauraimmat talonpojat ja mahdolliset säätyläiset. Rakennusmestarin laatimat kirkonpiirustukset ja niihin kuuluvat kustannus- ja tarvikelaskelmat tarkastettiin, käsiteltiin ja todennäköisesti vielä lähetettiin tuomiokapituliin tarkastettaviksi. Prosessiin saattoi kulua useampikin vuosi.

Kun päätös oli tehty, jouduttiin jakamaan työtehtävät. Todennäköisesti niiden materiaalien hankinta, joita paikakunnalta ei saatu, jätettiin rakennusmestarin hoidettavaksi. Useimmiten kysymys on ollut kalkin hankkimisesta, mutta myös rautaa on jouduttu ostamaan varsinkin työkaluja varten. Voidaan myös ajatella tiilien ostamista, mutta todennäköisesti useimpia kirkkorakennuksia varten on perustettu oma tiiliuuni työmaan läheisyyteen. Laskut on kuitenkin jouduttu maksamaan selvällä rahalla, oli kyse kalkkitynnyreistä tai tiilentekijän palkkiosta. Loput materiaaleista on kyetty hankkimaan omasta pitäjästä. Suurimpia materiaali-eräitä ovat olleet rakennuskivi, puu ja hiekka. Ne on hankittu työluonteisina suorituksia kultaakin tilalta sovitussa suhteessa niin, että lopullinen määrä vastasi rakennusmestarin laskelmissaan esittämää summaa. Kun kivet tuotiin pitäjän eri kulmilta talojen pelloilta ja ahojen laidoilta, syntyi luonnollisella tavalla monet kerrat ihmetystä ja ihastelua herättänyt kirkkojen seinämuurien kirjavuus. Varsinaisia louhoksia ei käytetty. Todennäköisesti kirkkoherra tai kirkonisäntä eli kirkkoväärti piti kirjaa työsuorituksista ja hankinnoista.

Rakentaminen

Varsinainen kirkonrakentaminen alkoi rakentamisaikan tultua valituksi sillä, että rakennusmestari apulaisineen hakkautti paikan paljaaksi ellei siinä ollut jo (puista) kirkkoa ja kirkkomaata. Alue mahdollisesti myös kulotettiin. Mahdollinen puukirkko todennäköisesti purettiin ja uuden kirkon rakentamisen ajan käytettiin jotakin muuta tilaa messuun ja kirkollisiin toimituksiin. Vain erittäin harvoin on puurakennus jätetty kivikirkon sisäpuolelle, sillä sen olemassaolo vaikeutti huomattavasti kivikirkon rakentamista. Hakkuun ja purkamisten jälkeen rakennusmestari apulaisineen merkitsi kirkkoherran ja muiden pitäjäläisten kanssa kirkonpaikan köysillä ja paaluttamal-

la siten, että kunkin rakennusosan sijainti selvisi. Sekä perustuksen sisä- että ulkopinnan kohta merkittiin yhdensuuntaisilla köysillä. Tämä tehtiin piirustusten osoittamassa mittakaavassa, mutta tässäkin lienee paikan päällä sovittu mahdollisista pienistä korjauksista ja muutoksista.

Seuraavana vuorossa on ollut perustusten kaivaminen. Työ tehtiin yhdensuuntaisten köysien rajaamalle alueelle, johon kaivettiin sopivansyvyinen oja. Ojan syvyys ja leveys vaihtelee varsin paljon. Joskus se on molemmilta puoliltaan seinää leveämpi, joskus vain toiselta. Oja täytettiin huolellisesti kivin, joita ei sidottu toisiinsa kalkkilaastilla paniksen yläosaa lukuunottamatta. Tämä antoi rakennukselle tarvittavan jousto- ja liikkumisvaran.

Perustuksen yläpinta tehtiin suunnilleen vaakatasoon, jolta mahdollista sokkelia, useimmiten kuitenkin suoraan seinä, alettiin muurata. Muuraustyön tekivät muurarit, kun taas pitäjäläiset sekoittivat laastin ja kantoivat sen ja kivet muurille. Muuraaminen tapahtui niin sanotulla kuori- eli valumuuritekniikalla. Seinien ulko- ja sisäpintaan asetettiin ja kiilattiin pienemmillä kivillä paikalleen isot pintakivet eli kuorikivet ('kuorimuuuri'), koko rakennuksen alalla yhtä korkealle aina yksi kivikerros kerrallaan. Näiden väliin kaadettiin löysähkön kalkkilaastin ja pienten kivien sekoitusta. Massa valui kuorikivien ja niiden kiilakivien väliin valaan ('valuuuuri') ne yhteen. Kivikerroksia nostettiin kierros kierrokselta, mutta puolen-toista - parin metrin korkeuteen tultaessa alettiin tarvita rakennustelineitä, joilta muurarit voivat tehdä työnsä ja joille rakennusmateriaalit tuotiin. Suomalaisissa kirkoissa useimmin käytetty tekniikka näyttää olleen asettaa tietylle korkeudelle muurin poikki hirsiiä, jotka ulottuvat pari metriä muurin sisä- ja ulkopuolelle. Näiden päälle asetettiin lankut eli siivut. Kun siirryttiin seuraavaan rakennustelinekerrokseen, siirrettiin lankut sinne. Poikittaisparrut jäivät rakennustyön ajaksi paikoilleen, mutta työn valmistuttua ne katkaistiin muurinpintaa pitkin niiltä osin, joilta ne olisivat rumentaneet kirkkosalia tai ulkoseinää. Ulakoilla ne usein jätettiin paikalleen sellaisinaan. Rakennustelinehirsien reikärivit näkyvät edelleenkin monessa kirkossa, kuten Lohjalla ja Vehmaalla, todistuksina keskiaikaisesta rakennustekniikasta.

Rakennusmateriaalit joko kannettiin tikkaita ja siltoja pitkin kuten vielä meidän vuosisadallamme aina sotien

jälkeiseen aikaan asti. Suurempia kiviä ei tietenkään voitu kantaa. Eriaiset taljat ja väkipyörät tunnettiin jo antiikin aikana, ja niitä käytettiin edelleen. Tästä ovat kiistatominia todistuksina kymmenet ja sadat keskialjalta peräisin olevat piirustukset ja maalaukset, jotka kuvaavat milloin Baabelin tornin milloin Jerusalemin temppelin rakentamista keskiaikaisen näkemyksen mukaisesti. Samalla tavalla ne ovat olleet käytössä meillä. Niillä nostettiin myös kattotuoleihin kuuluvat raskaat ja pitkät parrut. Tämä kattotuolien ja katon tekeminen lienee ollut erikoisen puurakennusmestarin vastuulla. Hän on todennäköisesti jo ensimmäisen ja toisen sukupolven kirkkorakennustyömaalla ollut kotimainen - ehkä kirkkorakennusmestari, joka aikaisemmin on tehnyt puukirkkoja. Tällainen henkilö on tietysti parhaiten tuntenut suomalaisen männyt erikoisominaisuudet.

Viimeisenä työvaiheena on kaikissa kirkoissa ollut ulkoseinien rappaaminen ehkä päätyjen tiiliosia lukuunottamatta. Kun tarkastelemme keskiaikaisia kirkkojamme, arvostamme niitä meidän vuosisatamme kansallisromanttisen näkemyksen mukaan erityisesti harmaakivikirkkoina. Keskiaikainen ihminen näkisi paljaat kivipinnat kirkkorakennuksemme rappion osoittajina. Keskiajan ihanteen mukaisesti ulkoseinän rapattu pinta loisti koko seurakunnan keskuksena valkoisena ja ehkä maalauksin koristeltuna. Samalla tavalla kirkkojen puuveistokset olivat loistavin maalein maalattuja. Puupinnalla museoisamme esillä oleva veistos olisi keskiajan ihmiselle kauhistus. Aidoimmillaan keskiaikaisen kirkon tunnun voi tavoittaa muunmuassa Pernajan, Porvoon ja Sysmän kirkoissa, joissa valkoiseksi kalkkivellillä sivelty rappaus on olemassa, ei tosin keskialjalta.

Holvien rakentaminen oli oma työvaiheensa, joka yksittäisenä rakennusosana lienee ollut suhteellisesti kalleinta teknisen vaativuutensa ja tarvittavan suuren tiilimäärän takia. Juuri tämän takia moni kolmannen sukupolven kirkko jäi ilman holveja. Holvauksen jälkeen oli vuorossa viimeistely, joka usein tarkoitti rakennusmestarin tai hänen alaisensa suorittamaa holvien ja joskus seinien koristamista maalauksin. Kuvan näistä niin sanotuista primitiivisistä maalauksista saa esimerkiksi Karjaan, Maarian ja Sipoon kirkoissa. Monesti seurakunta teki kuitenkin erillisen sopimuksen maalarimestarin kanssa teologi-

sesti tasapainoisen maalausohjelman toteuttamisesta. Näitä tunnetaan esimerkiksi Sauvosta ja Kalannista, missä Pietari Henrikinpoika -niminen kirkonrakennusyhdyttiin todennäköisesti kuulumaton mestari teki komeat maalaukset. Hattula on hieno esimerkki siitä, kuinka rakennusmestarin hytti teki välittömästi kirkon ja sen holvien muuraamisen jälkeen 1400-luvun puolivälissä maalauksia niin holveihin kuin pilareihin, ja kuinka suurimman osan näistä peitti 1510-luvulla maalarimestari, joka täytti koko kirkon Suomen näyttävimmillä keskiaikaisilla maalauksilla yksityisen lahjoittajan varoin.¹⁴

Kirkonrakentaminen oli sekä seurakunnassa että koko hiippakunta huomioonottaen suunnaton ponnistus varsinkin kun ottaa huomioon maamme keskiajan taloudellisten mahdollisuuksien rajallisuuden. Mistään mystisestä ei rakentamisessa kuitenkaan ollut kysymys. Keskiajan ihminen oli yhtä suunnitelmallinen ja eteensäkatsova kuin nykyäänkin. Käsitys pimeästä keskialjasta ja sen avuttomista ihmisparioista joutaa historian roskakoriin.

¹ Tällä tarkoitetaan tässä kokonaisia kirkkoja, ei pelkästään kivisakaristoja

² The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 101, Helsinki 1994

³ Niiden alkuperäisyyden osoitti se, että ne työntyivät molemmista päistään muurin sisään ja olivat koko pituudeltaan leipoutuneina sakariston seinän yläosaan.

⁴ Ks. Historisk Tidskrift för Finland 3/ 1994 ja 2/ 1995.

⁵ Vantaan Pyhän Laurin kirkko 500, Tutkielmia kirkon historiasta, s. 44. Ks. myös Helsingin pitäjä 1995, Vuosikirja, s. 18 - 24.

⁶ Turun tuomiokirkon varhaisin sakaristo, siis osa kirkosta, on samalta ajalta.

⁷ Ulvilan Liikistön kivisen rakenteen ei voi tulkita olleen kivikirkon alku.

⁸ Kysymyksessä ovat ainakin Getan, Huittisten, Karkun, Keminmaan, Perttelin, Ruskon, Tammelan, Tuuloksen, Vihdin ja Vårdön kirkot sekä Rauman kaupunginkirkko.

⁹ Keskialjalla Tanskaan kuuluivat myös Skoone, Blekinge ja Hallanti.

¹⁰ Tässä ei käsitellä ensimmäisen sukupolven kirkkojen rakentamista Ahvenanmaalla. Siellä on kysymys Uplantilaisen niisanotun folkung-ajan (n. 1250-1350) pienten salikirkkojen heijastumasta yhdistyneenä gotlantilaisiin vaikutteisiin.

¹¹ Kuorirakennusta pidettiin ennen tutkimuksiani piispa Hemmingin 1300-luvun puolivälissä rakennuttamana.

¹² Maunu II Tavast vihittiin piispaksi vuonna 1412.

¹³ Kauko Pirinen, Suomen kirkon historia.

¹⁴ Lahjoittaja oli Lars Petterssonin mukaan Tott.